

POLITIKE POLARIZACIJE I KULTURNI RAT U HRVATSKOJ

Enes Kulenović (ur.),
Fakultet političkih znanosti – Biblioteka *Političke analize*,
Zagreb, 2023., 263 str.

Goran Atalić <https://orcid.org/0009-0002-7648-4665>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: goran.atalic@studenti.fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 14. 11. 2023.
Prihvaćeno: 16.11. 2023.

Prateći dominantni medijski narativ, ali i etos srednjestrujaških društvenih znanstvenika i teoretičara u sadašnjem povijesnom trenutku, stječe se dojam kako se zapadni poreci liberalnih predstavničkih demokracija nalaze na prekretnici. S jedne strane doima se da je ruska agresija na Ukrajinu mobilizirala zemlje "demokratskog zapada" i ujedinila ih u borbi protiv onih zemalja koje su nisu demokratske. Ne ulazeći sadržajno u značenje pojma demokracije, dade se zaključiti kako je spomenuta agresija uzrokovala, ako ne novo, barem izraženije svrstavanje zemalja na, šmitovskim rječnikom rečeno, osi prijatelja i neprijatelja čime je potencijalno ojačala politički subjektivitet zapada.

S druge strane, međutim, zapadni se liberalni poreci nalaze pred "unutarnjim" problemima koji na kušnju stavljaju same temelje tih poredaka. Među tim trendovima zasigurno je i fenomen polarizacije koji se najbolje asocira sa Sjedinjenim Američkim Državama. Najslikovitija kulminacija takve polarizacije jest "napad" na Kapitol s početka 2021. godine koji je s kombinacijom klasičnog nasilja i dozom grotesknog postmodernizma protresao temelje funkcioniranja jedne, kako se to često voli isticati, "stare demokracije". Politička polarizacija u svakodnevnom je diskursu prisutna i u hrvatskom javnom prostoru i to često kao pejorativan pojam, zbog čega mnogi koji ga koriste zazivaju njeno dokidanje ili smanjivanje. Unatoč njegovoj prisutnosti u javnom prostoru, u hrvatskoj stručnoj i znanstvenoj literaturi teško je pronaći cjelovita istraživanja tog fenomena, njegovih uzroka, posljedica i mehanizama funkcioniranja. Iako tema sukoba nije novost u društvenim znanostima i iako su u društvenim znanostima na ovim prostorima izrazito prisutne bile konfliktne kritičke teorije, u suvremenoj literaturi teško se pronalazi njihova primjena na fenomen polarizacije u suvremenim liberalnim porecima. Upravo tu teorijsku i istraživačku prazninu pokušava popuniti zbornik naslova *Politike polarizacije i kulturni rat u Hrvatskoj* urednika Enesa Kulenovića.

Zadaće koje ovaj zbornik namjerava izvršiti razmjerno su ambiciozne, a tiču se širokog raspona pitanja vezanih uz fenomen polarizacije u hrvatskome društvu. Tako se istražuje postoji li uopće polarizacija među hrvatskim građanima ili je diskurs o njoj politički konstrukt elita koje nastoje obremeniti društvo konfliktom; na koji način ona utječe na demokratske norme, institucije i odlučivanje; koja su to pitanja polarizirajuća; kakva je percepcija ideoloških neistomišljenika; koje politike, pravna rješenja ili pak promjene u medijskom i komunikacijskom prostoru potiču polarizaciju (str. 7-8). Osim toga, zbornik izlaže teorijski i kategorijalni aparat,

kao i preporuke za buduća istraživanja vezana uz temu polarizacije. Način na koji zbornik pristupa izvršavanju ove ambiciozne zadaće jest eklektičan ili, ljepše rečeno, interdisciplinaran. Polazeći od pretpostavke kako se u slučaju polarizacije radi o složenom fenomenu, urednik kao nužnost vidi da joj se pristupi iz različitih perspektiva: "političke teorije, kvantitativne politološke analize, ustavnog prava, medijskih studija, političke psihologije, filozofije i teologije – kako bi se čitatelju pružila što obuhvatnija slika ove zahtjevne teme" (8). Prema tome, čini se kako namjera nije ocrtati kristalno jasnu sliku političke polarizacije i kulturnog rata, već pokušati kreirati mozaik stvoren od različitih komadića koji se epistemološki i metodološki razlikuju te koji ukupno tvore nešto nejasniju, ali znatno sadržajnije sliku.

Urednik navodi kako je, uz uvodno poglavlje, zbornik sačinjen od tri bloka (12-15). Prvi polarizaciju razmatra u širem kontekstu rasprava o vezi demokratskih standarda, ustavnih rješenja, promjena u medijskom prostoru i religijskog jezika s polarizacijom. Drugi blok razmatra vrijednosne i ideološke podjele u hrvatskom biračkom tijelu, dok treći ulazi u specifične teme povezane s polarizacijom.

Započinjući uvodno izlaganje, urednik Kulenović se referira na narativ podijeljene Hrvatske odnosno postojanje dvije Hrvatske tvrdeći da se radi o simplifikaciji te iz toga izvodi zaključak kako takav javni diskurs osim "deskriptivne" ima i "konstitutivnu" dimenziju odnosno, "on nas pokušava nagovoriti da prihvatimo određenu sliku društva" (7). U tom kontekstu polarizacija postaje prijeporna čak i ako je *de facto* nema u političkoj zajednici. Da bi se istaknulo važno obilježje toga pojma, što ga razgraničuje od ostalih pojmova koji se predstavljaju kao uobičajene pojave razilaženja mišljenja u demokratskom (ili optimističnijim rječnikom deliberacijskom) procesu, Kulenović poseže za pojmom "duboke" ili "opasne polarizacije" (8-9). Ono što čini srž takve polarizacije jest prikazivanje "politički[h] neistomišljenika kao neprijatelja koji ugrožavaju opstanak same političke zajednice, snažno identificiranje različitih političkih opcija s određenim moralnim stavovima te konstruiranje političkih identiteta na temelju otpora zahtjevima 'druge strane'" (9). Ovo se određenje čini kao ključan moment koji će se, kao relativno tanka zajednička nit, protezati cijelim zbornikom.

Prijeporan moment polarizacije očituje se i u njenim izvorištima koja se mogu identificirati na različitim mjestima i na različite načine. Čini se da se stajališta o izvorima u ovom zborniku mogu svrstati u dvije grupe, na one koji tvrde da polarizacija dolazi, uvjetno rečeno, odozgo tj. da je pogone polarizirajuće elite u svrhu mobiliziranja dijela birača ili da se događa odozdo posredstvom promjena u medijskom okruženju, a ne samo zahvaljujući "akterima političkog procesa". Pitanje izvora, zbog odnosa koji su često međusobno isprepleteni, ponekad uistinu nalikuje na pitanje što je bilo prije – kokoš ili jaje (21).

Pojam koji urednik i autori tekstova usko vežu uz polarizaciju jest i pojam kulturnih ratova, a uvode ga preko djela američkog sociologa Jamesa D. Huntera *Culture Wars*. Nakon prilagodbe pojma i samog djela od strane konzervativnih republikanaca u SAD-u, pojam dobiva političko-djelotvornu dimenziju te označava cilj "intenziviranja ideološke i identitetske polarizacije u društvu" (11), a čini se kako ga je moguće identificirati i u hrvatskom kontekstu. Ono što zapravo autori i urednik žele adresirati ovim pojmom moguće je podvesti pod zajednički nazivnik politika identiteta.

U tekstu *Strategija polarizacije u demokraciji* Kulenović odustaje od strogog definiranja toga što polarizacija jest. Zauzvrat nudi tri opće značajke koje omogućuju njeno razumijevanje. To su: bimodalni rascjep u društvu zbog neslaganja oko važnih

moralnih i političkih pitanja (19), percepcija da se ta pitanja vide kao važna za opstanak političke zajednice te "porast negativne percepcije istomišljenika" (19-20). Osim razumijevanja mehanizma kako polarizacija funkcionira postavlja se i spomenuto pitanje odnosa između građana i političkih aktera u kontekstu ovog fenomena. Tko u tom odnosu zapravo djeluje polarizirajuće, građani ili "politički akteri"? Čini se da autor polazi od pretpostavke kako su potonji ti koji svojim javnim djelovanjem specifičnim taktikama dovode do polarizacije (među biračima), a posljedično i do otežavanja procesa javnog odlučivanja te erozije demokratskih normi i inkluzivnosti (23-24, 33). Stoga, autor nudi pregled šest taktika strategije polarizacije kao temelj za prepoznavanje i normativno vrednovanje onih taktika koje doprinose afektivnoj polarizaciji i njenim negativnim posljedicama po demokratske standarde (24-33).

Strategije koje Kulenović identificira jesu: ideološka homogenizacija kojom se inače pluralističko političko polje redefinira kao polje dva suprotna tabora; afektivna polarizacija kojom se gradi pozitivno viđenje vlastite "strane", a negativno druge; kulturni rat koji se može opisati kao stanje u kojem vrijedi jednadžba političko=vrijednosno; (zlo)upotreba državne moći; odbacivanje epistemičkih autoriteta odnosno odbijanje autoriteta eksperata; te ideološki autoritet odnosno nekritičko prihvaćanje tvrdnji saveznika i odbacivanje tvrdnji druge strane. U zaključku poglavlja Kulenović ističe kako je smisao isticanja ovih taktika koje dovode do erozije "ne samo stabilnosti, već i temeljne pravednosti u demokratskim društvima" u tome da se one mogu prepoznati kao opasnost po demokraciju te kako bi se na njih moglo "adekvatno odgovoriti" (34). Prema tome, nada se kako autor pojavu polarizacije odnosno njene strategije vidi kao patološki moment u suvremenim demokracijama za koji bi trebalo iznaći rješenje nakon što smo osvijestili normativnu nepoželjnost takvih pojava. Problem, dakle, leži u akterima, a ne u samoj prirodi poretka, dade se zaključiti iz Kulenovićeve argumentacije.

Tekst *Ustavno pravo: Sredstvo društvene polarizacije ili sredstvo društvene integracije?* koji potpisuje Đorđe Gardašević rasvjetljava odnos ustavnog prava i polarizacije preko ispitivanja je li dosadašnja ustavna praksa više djelovala kao sredstvo polarizacije ili integracije. Na to pitanje Gardašević odgovara analizirajući hrvatsku ustavnopravnu praksu u tri područja koja su potencijalno polarizirajuća: referendumsko pravo, prava nacionalnih manjina te problematika izvanrednog stanja. Finalno, autor naglašava kako je ustavno pravo "zamišljeno upravo kao katalizator društvene kohezije, a ne kao sredstvo koje služi daljnjim društvenim, političkim i drugim podjelama" (52). Ovaj tekst nudi detaljan pregled i obrazlaganje argumentacije različitih inicijativa koje su koristile ustavno pravo kao sredstvo političke borbe, ali i uvid u normativno viđenje pravne struke o nekim političko-institucionalnim rješenjima, primjerice referendumu (38-39).

Poglavlje *Mediji i politizacija društva* Viktorije Car uspostavlja vezu između promjena u medijskom okruženju i polarizirajućih i raslojavajućih trendova. Car daje dramatičnu dijagnozu trenutnog stanja: "U medijskom okolišu u kojem su medijski profesionalci izgubili dominantnu ulogu, a umjetna inteligencija i pojedinac-amater odlučuju koji su sadržaji vrijedni čitanja, banalni, neprovjereni i tendenciozni sadržaji pronalaze put do lako osvojivih malih, fragmentiranih skupina i sugeriraju im za što se trebaju opredijeliti" (58). Sukladno dijagnozi, iznosi tri glavna trenda prisutna u suvremenim medijima: fragmentaciju medijskih publika u kojima svaki pojedinac sam bira sadržaj koji će konzumirati, što za krajnje posljedice ima zatvaranje u zajednice istih mišljenja i nedostatak komunikacije s "drugima" (62-63); dezinformacije u novom medijskom okolišu (pogotovo pod utjecajem tehnologije)

(62) te pad kvalitete i vjerodostojnosti sadržaja koji se očituje i u pojmu "građanskog novinarstva" kao legitimacije amaterskog izvještavanja (68). Autorica stoga pledira za vraćanje *fact-checkinga* u redakcije, kamo i pripada, za razlikovanje između novinara i građana te za novinarske licence u svrhu profesionalizacije novinarstva (69).

Posljednje poglavlje u prvom bloku naziv *Religija kao polarizator*, a autori su mu Zoran Grozdanov i Nebojša Zelič. Poglavlje iz perspektive teologije i političke filozofije nastoji prikazati kako se koriste religijski jezik i argumenti u političkom prostoru (75). Autori odbacuju postavku da se na temelju religijskog argumenta ne bi trebalo politički djelovati i argumentirati, iako su svjesni kako su ponekad takvi argumenti problematični (78) te također odbijaju rolsovski zahtjev za provođenjem religijskih razloga/argumenata na jezik političkih vrijednosti (84). Ukoliko uistinu postoji polarizacija uzrokovana religijskim jezikom ona se ne bi trebala smanjivati niti isključenjem takvog jezika iz javne sfere, niti pukim provođenjem, jer se ona tako ne može smanjiti, već, naprotiv, povećati zbog formiranja "epistemičkih enklava" i, posljedično, još ekstremnijih stavova (86). Stoga, rješenje koje nude autori jest selektivno korištenje religijskog argumenta odnosno jezika: "...ne moraju svi religijski argumenti biti vezani za najdublja etička pitanja, podjele na temelju identiteta ili se odnositi na temeljna neslaganja" (87). Dakle, autori plediraju da se religijski argument ne koristi u pitanjima koja se tiču osobnog morala, već u onima koja se tiču odnosa prema drugima u zajednici (90). Na taj način otvorio bi se prostor za smanjenje polarizacije uzrokovane ovom napetošću. Čini se kako autori zauzimaju modificiranu liberalnu poziciju gdje se u religijskom jeziku prvenstveno gleda sadržaj.

Prvi tekst u drugom bloku kojeg karakterizira diskurs "mjerenja" jest onaj Berta Šalaja i Koste Bovana *HDZ protiv SDP-a ili antiestablišment protiv mainstreama? Afektivna politička polarizacija u Hrvatskoj*. Kako i sam naslov sugerira, autorima je cilj istražiti afektivnu političku polarizaciju u Hrvatskoj u posljednjih dvadesetak godina (96). Nakon općeg pojmovnog uvoda i pregleda teorijskih rasprava o odnosima polarizacije i demokracije te pregleda dosadašnjih istraživanja te teme, autori izvode tipologiju stranačke identifikacije (103-104). Od izvedenih tipova najviše ih zanimaju "zatvorena" stranačka identifikacija koju karakterizira "pozitivan osjećaj prema jednoj te negativan osjećaj prema drugoj stranci" (104) te tzv. višestruka negativna stranačka identifikacija ili antiestablišmentska identifikacija. Donekle je prijeporno koliko se zapravo može govoriti o konceptu stranačke identifikacije ako ga suštinski dokidamo pa je vrijedno zapitati se "mjere" li zapravo autori stranačku identifikaciju ili pak razočaranje sustavom predstavničke demokracije? Rezultati koje autori teksta dobivaju pozitivističkom metodologijom ukazuju na to kako minimalno dvije trećine birača HDZ-a, ali i SDP-a, imaju negativne stavove prema suprotnoj strani te kako "zatvoreni stranački identiteti 'pojačavaju' ideološku političku polarizaciju" (112). Također, ustvrđuju kako protuestablišmentski identitet u longitudinalnoj perspektivi raste te da postoji njegov mobilizacijski potencijal s obzirom na interes za politiku građana koji takav identitet imaju (114-115). Ipak, autori su svjesni ograničenja ovakvog istraživačkog pothvata pa i sami naglašavaju kako su stranke tek manji dio temelja gradnje identiteta (116), ako su uopće i to. Stoga, čini se kako ova metodologija zahvaća tek manji dio političke polarizacije u javnom prostoru koji se vezuje uz razmjerno restriktivno shvaćanje političkog u demokracijama, a koje se tako svodi na institucije predstavničke demokracije poput stranaka.

Poglavlje autora Višeslava Raosa *Rascjep između kozmopolita i komunitarista* ispituje postojanje novog društvenog rascjepa u Hrvatskoj nastalog pod utjecajem

procesa globalizacije i europske integracije te kako se, ukoliko isti postoji, taj novi rascjep nadovezuje na već postojeće, kako u uvodnom dijelu rada autor ustvrđuje, dominantno sociokulturne rascjepe (121-123). Služeći se arsenalom statističkih metoda, autor prikazuje faktorske strukture fenomena vezanih uz rascjep te dolazi do skraćenog modela od četiri prediktora: Zagreb/ostatak Hrvatske, obrazovanje, stav prema istospolnom braku te europopulizam od kojih se najznačajnijim prediktorom pokazuje prvi, odnosno teritorijalni (132-135). Tako se ponovo pokazuje kako je i ovaj rascjep manje povezan sa socioekonomskim strukturnim karakteristikama građana. Zaista se čini da ovo istraživačko područje ne pati od replikacijske krize.

Nebojša Blanuša u teorijski i metodološki vrlo strogo utemeljenom tekstu (*Post pamćenje traumatične prošlosti Drugog svjetskog rata kao izvor političke polarizacije u Hrvatskoj*) ispituje na koji je način strukturirano (post)pamćenje generacija koje jesu i nisu imale doticaj s traumatičnim iskustvom Drugog svjetskog rata, kako se različite političke biografije povezuju s različitim viđenjima povijesnih trauma te koje suvremene političke stranke koriste polarizirajući potencijal ovih pitanja. Autor, koristeći istraživanja političkih stavova iz 2011., 2018. te 2022., zaključuje kako pitanja pamćenja Drugog svjetskog rata još uvijek predstavljaju polarizirajući faktor u hrvatskom javnom prostoru uz zanimljiv podatak kako su "u istraživanjima 2018. i 2022. nositelji snažnije polarizacije ... upravo mlađe generacije" (172).

Prvi tekst u posljednjem bloku posvećenom raznovrsnim temama vezanim uz polarizaciju jest tekst Zorana Kurelića *Rat protiv liberalnog Antikrista* u kojem autor ispituje posljedice eshatološkog narativa kao i korištenja pojma *katechon* u djelima Giorgia Agambena te Aleksandra Dugina kojima kasnije pridružuje i Slavoj Žižeka. Autor prvo izlaže Agambenovo shvaćanje *katechona* preko djela *Misterij zla* u kojem autor tvrdi da je sama crkva *katechon* koji "usporava otkrivenje 'tajne bezakonja'" (183), istovremeno prokazujući države posthladnoratovskog poretka kao baštinike normaliziranog izvanrednog stanja. Aleksandar Dugin do sličnih zaključaka dolazi drugim putem, prije svega pod utjecajem Schmittove i Mackinderove napetosti kopa i mora (184). U tom smislu, sukob između atlantske civilizacije kojom dominira liberalizam i ruske tradicije čiji je baštinik ruski imperij kao *katechon* (koji zaustavlja nasrtaje liberalizma) postaje nužan (186). Borba protiv "liberalnog Antikrista" stoga treba biti vođena u okviru novog idejnog sustava "četvrte političke teorije" koja treba pružiti otpor globalizacijskim nasrtajima, "globalnom tržišnom društvu", univerzalnim ljudskim pravima i dominaciji kapitala (187-188). U završnom dijelu rada autor uspoređuje apokaliptični diskurs navedenih autora i njihovu različitu upotrebu pojma *katechon* te zaključuje kako takvo ideologijsko mišljenje može samo pojačavati polarizaciju. Unatoč na kraju otkrivenoj poziciji autora prema ovakvim idejnim sustavima, ovaj rad je jedini koji izlazi iz općeg shvaćanja političkog kao vezanog za liberalne institucije i prakse i ulazi u prijepore koji se tiču same konstitucije političkih zajednica u suvremenom dobu. Time ovaj rad zborniku osigurava bar jedan djelić uvida u promjene političkog iz perspektive makropovijesnih idejnih kretanja. Zbog toga, usprkos slaboj povezanosti s naslovom zbornika, zaslužuje mjesto u njemu.

Obrazovanje kao jedan od "frontova" kulturnog rata adresira rad Nikole Bakete i Koste Bovana *"Ja ne želim da moje dijete..." – Građanski odgoj i obrazovanje kao prilika za kulturni rat*. Autori na temelju kvalitativne analize prikazuju ideje i ideološki sadržaj istupa protivnika uvođenja Građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj te propituju odgovaraju li oni diskursu kulturnog rata (204). Argumenti koje protivnici uvođenja takvih sadržaja koriste, autori grupiraju u četiri grupe: obitelj kao temelj društva i obrazovanja, obrazovanje u nacionalnom kontekstu, "kon-

kretne" vještine u obrazovanju te rezidualna kategorija ostalo (207-213). Zaključuju kako sadržaji i retorika koju protivnici koriste odgovaraju poziciji u kulturnom ratu kako ga definiraju autori (214).

Drugi tekst koji se donekle dotiče promjena u medijskom okruženju jest onaj Mateja Mikašinića-Komše naslova *Magle mimova: digitalna politička polarizacija zajednice od 'drugog', bez drugog* u kojem autor definirajući mimeve kao svojevrsne Laclauove lebdeće označitelje proučava kako oni oblikuju način stvaranja digitalne zajednice te formiraju odnos unutarnje i vanjske tj. suprotstavljene grupe (224-225). Autor tako poduzima kvalitativnu analizu mimova s nekoliko stranica desnog predznaka (uglavnom vezanih za Miroslava Škoru) te uviđa kako su mimovi "često su bili obilježeni izjavama, idejama i porukama neprikladnima za demokratske vrijednosti te radikalizmom" (231) te kako su bili uniformni tj. posjedovali idejno koherentan sadržaj iz čega se zaključuje da i oni funkcioniraju kao digitalne komore jeke (231). Vanjska se skupina posljedično, prema autoru, transformira u "mističnog 'drugog', maglovito definiranog entiteta koji u kolektivnim mislima zajednice predstavlja simbolički izvor svih njenih problema te ključnu prepreku u realizaciji njenih političkih ciljeva" (236). Rad, unatoč slabijoj teorijskoj utemeljenosti i relativnoj intuitivnosti mehanizama polarizacije koje izlaže ipak predstavlja prvi konkretan pothvat istraživanja jednog digitalnog "alata" u kontekstu fenomena polarizacije. Čini se da autor u ovom slučaju internalizira priču o dijaboličnom i opasnom aspektu komedije kao u priči o izgubljenom drugom dijelu Aristotelove *Poetike* poznatoj iz romana Umberta Eca prema kojoj smijeh predstavlja potencijalnu političku opasnost, što i nije tako nova ideja.

Posljednje poglavlje autorice Jelene Krpan *Tko se boji psihoanalize? Politička polarizacija kao uzrok marginalizacije psihoanalize* daje uvid u odnos psihologije i psihoanalize kroz prizmu političke polarizacije (246). Prikazujući polarizaciju između ovih dviju disciplina, autorica argumentira kako se ona pokazuje kao politička "jer u konačnici ograničuje prostor definiranja ljudske subjektivnosti" (247). Osim toga, takva polarizacija pokazuje sličan mehanizam kao i ona politička: pripadnici jedne grupe zatvaraju se u interakcije s istomišljenicima te se pojavljuje "pretjerano samopouzdanje" (253). Autorica, čini se, staje u obranu psihoanalize, ali je ne glorificira pa tako za polarizirano stanje krivi i psihoanalizu i psihologiju – iako potonju više. Na kraju rada dodaje normativnu pomirbenu poruku kako bi obje discipline trebale "prihvatiti tenziju između tradicije i inovacije ... te je učiniti mjestom produktivne suradnje tih dvaju disciplina" (257).

Čitajući ovaj zbornik čini mi se kako se otvaraju dva područja refleksije. Njih valja obrazložiti u dva koraka: prvom koji zahtijeva mišljenje unutar trenutnog diskursa društvenih znanosti i ocjenjuje zbornik pravilima i zahtjevima srednjestrujaške znanstvene zajednice te drugim koji nastoji iskoračiti iz tog područja i uvidjeti kakav je to diskurs zauzeo ovaj zbornik na, epistemološki gledano, višoj idejnoj razini.

U prvom koraku valja odgovoriti na pitanje daje li ovaj zbornik uvide glede fenomena političke polarizacije i kulturnog rata koji ga čine vrijednim pažnje. S obzirom na to da je on prvo djelo koje cjelovito adresira te fenomene u hrvatskome kontekstu, za njime bi trebali posegnuti mnogi s interesom za izložene istraživačke teme. On daje temeljne uvide u mehanizme koji stoje iza fenomena polarizacije, razjašnjava teorijske prijevode definiranja samog pojma, kao i pojma kulturnog rata. Nude se i normativne ocjene fenomena polarizacije kao i njezini mogući uzroci (iako oni nisu detaljno razrađeni, osim u poglavljima posvećenima medijima). Empirijske studije izložene u ovom zborniku mogu pak poslužiti kao temelj za buduća

istraživanja fenomena polarizacije. Dakle, kao prednosti ovog zbornika mogu se istaknuti interdisciplinarni i eklektičan pristup jednom fenomenu čije je istraživanje u Hrvatskoj još u začecima. Autori i urednik su na taj način očito htjeli samo "odškrinuti što veći broj vrata" (8) koja vode daljnjem istraživanju ovog fenomena.

Može se reći da su prednosti ovog zbornika ujedno i njegove slabosti čega je svjestan i sam urednik (8). Interdisciplinarni te metodološki i epistemološki pluralističan način obrađivanja ove teme dovodi do toga da se jedan složen fenomen prikazuje preko "nišnih" područja interesa autora tekstova, a što se manifestira u nedovoljno determiniranom predmetu istraživanja u cjelini zbornika. Zbog različitog jezika i područja kroz koja ovaj zbornik želi provesti čitatelje dobiva se dojam da je mozaik spomenut na početku ovog prikaza teško uhvatljiv u cjelini. Cjelina mozaika tako nam stalno izmiče. Stoga čitanje ovog zbornika u cjelini može biti zamorno pa se prikladnijim čini uzimati njegove nalaze selektivno, sukladno interesu čitatelja za problematiku pojedinih poglavlja. On stoga prvenstveno služi kao plodan temelj za buduća istraživanja.

U drugome koraku možemo pokušati uočiti općenita obilježja diskursa i vrijednosti koje ovaj zbornik pokazuje. U tom smislu otkrivaju se dva momenta. Unatoč tankoj zajedničkoj teorijskoj i metodološkoj niti koja poglavlja drži na okupu, zbornik ipak ima obilježja koja ga čine cjelinom. Pojam polarizacije se u gotovo cijelom zborniku prikazuje kao prijetnja ili opasnost liberalno-demokratskim porecima. Time se dobiva dojam da se kroz ovaj zbornik društvena znanost, identificiranjem zadatka kako eliminirati prijetnje poretku (odnosno smanjiti polarizaciju), re-legitimira. Drugim riječima, čini se da je znanstvena reprodukcija na idejnoj razini povezana s reprodukcijom poretka. Drugi moment koji proizlazi iz prvog, očituje se u zaključku da je i u slučaju ovog zbornika društvena znanost, parafrazirajući Fukuyamu, zaglavljena u kraju povijesti (usp. Kursar, 2022: 205). Ona tako ne nudi novi poredak, već popravak starog. Liberalni poreci prema tom pogledu ne nose sa sobom inherentne društvene kontradikcije, već se u njima javljaju nepravilnosti poput fenomena opisanih u ovom zborniku koje treba otkloniti kako bi se poredak nastavio reproducirati. U tom kontekstu i društvene znanosti postavljaju se defenzivno prema novim fenomenima i svrstavaju se na stranu poretka tražeći političko u za poredak svojstvenim kategorijama, identificirajući tako nove "opasne fenomene".

Ovakva primjedba ne znači da bi se takvog pristupa u društvenim znanostima trebalo odreći ili da on nije legitiman, već da bi njegovo osvješćivanje zasigurno donijelo otriženje.

Literatura

Kursar, T. (2022). Shvaćanja demokracije u Političkoj misli: konsenzus kao poveznica samoupravne i inačica liberalne demokracije. *Politička misao*, 59(3), 203-235. <https://doi.org/10.20901/pm.59.3.07>

